

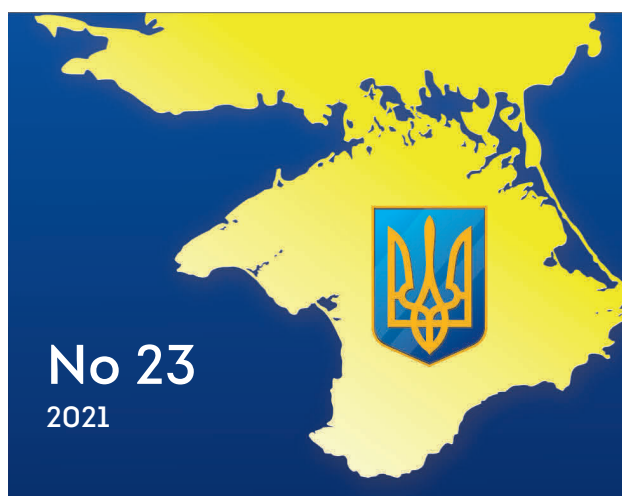
НАПРИКІНЦІ КРИМУ: ПРО ДЕЯКІ ПРИАЗОВСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КЕРЧЕНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

→ 4

«ВИШИВАЛА Я УЗОРИ З ТРИВОГОЮ ПОПОЛАМ»

→ 6

КРИМСЬКА СВІТЛИЦЯ

ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНА УКРАЇНСЬКА ГАЗЕТА

№ 23
2021

літературно-художня, публіцистична

ГЕНУЕЗЬКА ФОРТЕЦЯ. НАСЛІДКИ ОКУПАЦІЇ ДЛЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

НА ЧАСІ

Генуезька фортеця в м. Судак (Сугдак, Сугдея, Солдайя) АР Крим – середньовічне місто-фортеця, що розташовується на північному та західному схилах конусо-подібної приморської гори Дженебез-Кая (в перекладі з кримсько-татарської мови – Генуезька скеля) на березі Судацької бухти Чорного моря, що є стародавнім кораловим рифом.

Перші фортифікаційні споруди Сугдеї збудовані в III ст. н.е., але швидко були занедбані. Життя в старому укріпленні відродилося лише з другої половини VII ст., коли місто увійшло до складу Візантійської імперії. У XIII ст. в Сугдеї існувала невеличка венеціанська колонія, а згодом місто повністю підпало під владу Золотої Орди. Фортецю було заново відбудовано на руїнах візантійських укріплень генуезцями, які володіли містом з 1365 до 1475 рр. Площа фортеці становить майже 30 гектарів. Більшість фортифікаційних споруд Судацької фортеці, що збереглися до наших днів, належать до генуезького періоду, тому її часто іменують «генуезькою». У 1475 р. після падіння фортеці Судак стає центром адміністративного округу – кадиліку у складі Османської імперії. На момент анексії Криму Російською імперією в 1783 р. Судак являв собою невеличке татарсько-турецьке селище поблизу руїн закинутої фортеці.

Судацька фортеця. Фото Тетяни Москаленко

З 1958 року Судацька фортеця є філією Національного заповідника «Софія Київська».

24 серпня 1963 р. Рада міністрів Української РСР Постановою № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР» затвердила список пам'яток архітектури УРСР, що перебували під охороною держави: до нього під охоронним номером 279 увійшов комплекс споруд Судацької фортеці. Після здобуття Україною незалежності, 13 травня 1996 р., Кабінет Міністрів України Постановою № 500 «Про Національний заповідник

«Софія Київська» затвердив перелік об'єктів, що входять до Національного заповідника «Софія Київська», включно з комплексом Генуезької фортеці в м. Судак.

У 2007 р. розглядалося питання номінування Судацької фортеці на внесення до списку Світової спадщини ЮНЕСКО як самостійної культурно-історичної пам'ятки, однак після консультацій у штаб-квартирі ЮНЕСКО були висловлені побажання експертів організації про створення транскордонної номінації разом з іншими країнами. Передбачалося, що до 1 лютого

2012 р. досьє щодо всіх об'єктів транскордонної номінації буде презентовано в ЮНЕСКО, після чого очікувалися візити та оцінки експертів; були висловлені сподівання, що у 2013 р. Судацька фортеця разом із генуезькими фортецями Італії та Греції увійде як єдиний транскордонний об'єкт до т.зв. попередньої номінації, після чого Україна відкличе її попередню номінацію як окремого об'єкта, а далі верстатиметься повноцінне досьє для транскордонної номінації. Внесення Судацької фортеці до списку Світової спадщини ЮНЕСКО унеможливила окупація

АР Крим і м. Севастополя Російською Федерацією в лютому-березні 2014 р.

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 р. № 518 «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» до реєстру пам'яток національного значення України внесено комплекс пам'яток архітектури, що розташовуються на території Генуезької фортеці в Судакі.

→ 2

ЯК ЦЕ БУЛО...

ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН КРИМУ В 1920 РОЦІ

→ 8

ГЕНУЕЗЬКА ФОРТЕЦЯ. НАСЛІДКИ ОКУПАЦІЇ ДЛЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

→ 1

НА ЧАСІ

ЗАХОПЛЕННЯ ТА НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СПАДЩИНИ. МОНИТОРИНГ ПОДІЙ

Як і решта об'єктів культурної спадщини на Кримському півострові, Генуезька фортеця в Судаку зазнала незаконної експропріації з боку окупаційної влади.

Після окупації АР Крим та м. Севастополь протягом 2014-2015 рр. уряд РФ та органи окупаційної влади в Криму ухвалили низку рішень, відповідно до яких на території Судацької фортеці було створено т.зв. «державну бюджетну установу республіки Крим «Музей-заповідник “Судацька фортеця”» (рос. «ГБУ РК «Музей-заповідник “Судацкая крепость”»), а саму фортецю було зараховано до «об'єктів культурної спадщини федерального значення» та включено до «єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів РФ». У російському Єдиному державному реєстрі об'єктів культурної спадщини Генуезька фортеця у Судаку перебуває під № 911520358450006 як «пам'ятка історії федерального значення» під назвою «Комплекс споруд Судацької фортеці».

У 2017 році «комітет з питань державної реєстрації та кадастру республіки Крим» оформив «право власності республіки Крим» на 60 об'єктів Генуезької фортеці, зокрема на 21 вежу, 19 куртин (фортечних мурів), кілька храмів, склепів та інших споруд.

За інформацією директора заповідника «Софія Київська» Н. Куковальської, належний догляд за Генуезькою фортецею в Судаку не здійснюється. Контроль небезпечних зсувів на території фортеці не проводиться. Співробітники заповідника не мали змоги управляти цим об'єктом, а також брати участь у його вивченні та реставрації; при цьому якість робіт, які проводяться під контролем окупаційної влади, не була на належному рівні. Найдосвідченіші українські науковці в Судаку звільнені з роботи. Вежі та стіни фортеці мають понаднормативні крени, робота щодо їх укріплення окупаційною владою не проводиться. Один із зсувів загрожує знищенням кірхи, частини мурів і веж пам'ятки.

У листопаді 2015 р. відбувся частковий обвал Безіменної вежі №19 на зовнішній лінії оборони Судацької фортеці. За інформацією органів окупаційної влади, це сталося через відсутність проведення робіт із дослідження тех-

Археологічні розкопки проходять з південно-західного боку фортеці, у портовій зоні.

Ще одні розкопки на території Судацької фортеці – найімовірніше, це руїни католицького храму.

нічного стану об'єктів пам'ятки та реставраційних робіт, а також через спорудження новим «керівництвом» фортеці готельних номерів і туалетів на її території.

Майже за рік, у серпні 2016 р., у «державному комітеті з охорони культурної спадщини РК» оголосили про погодження проекту «першочергових протиаварійних робіт» у Судацькій фортеці. За інформацією «адміністрації музею-заповідника “Судацька фортеця”», в січні – травні 2017 року на трьох вежах і трьох куртинах у західній частині фортеці, а також на вежі Луїні ді Фієско ді Лаванья та на куртині поруч проведено «планові реставраційні рятувальні роботи». Проведено заміну покрівлі на бані «храму з аркадою». Виконано «археологічні розкопки». Виконавець робіт – петербурзьке ТОВ «Меандр», головний архітектор проекту – В. Фомина.

Наразі через відсутність доступу органів державної влади України до Криму стан виконання окупаційною владою протиаварійних робіт щодо пам'ятки невідомий.

МОНИТОРИНГ

Восени 2016 р. біля підніжжя Генуезької фортеці в Судаку в охоронній зоні пам'ятки розпочалися незаконні земляні роботи із

залученням важкої будівельної техніки (екскаватори та самоскиди). Попри зупинення незаконних робіт, з території музею-заповідника було вивезено значну кількість ґрунту та викопано великі траншеї у зоні потенційного розташування археологічного культурного шару.

В період 2014-2021 рр. фахівці Державного Ермітажу (група під керівництвом наукового співробітника відділу Сходу Державного Ермітажу Гукіна В.Д.) спільно зі співробітниками створених окупаційною владою «історико-культурного заповідника “Судацька фортеця”» та «Кримського інституту археології Російської академії наук» під виглядом «археологічних досліджень» незаконно провели розкопки на об'єктах культурної спадщини України IV-XVI ст. у місті Судаку і його околицях, зокрема у генуезькій фортеці та портовій частині городища. Під час цих робіт із пам'яток було незаконно вилучено археологічні артефакти.

2014

Розрито два наземних кам'яних помешкання, що перебували понад 250 років і були остаточно покинуті у 1-й чверті XVI ст. Незаконно вилучено гончарний посуд різних епох – від античності до пізнього середньовіччя, а також різні предмети з металу,

кераміки, кістки, скла та каменю, монетні знахідки, які стосуються X – кінця XV ст.

2015

У портовій частині середньовічного городища Судаку розриті культурні шари та залишки кам'яних споруд різних часів, нашарованих одна на одну, X-XII ст. Незаконно вилучено керамічний матеріал – переважно тарний неполив'яний та нечисленний посуд цього ж періоду, а також фрагменти ліплених і кружальних глечиків, гончарний тарний посуд місцевого виробництва, різні предмети з металу, кераміки, кістки, скла та каменю, нумізматичний матеріал X – кінця XV ст.

2016

Розрито житлове приміщення VIII-IX ст. з господарською пічкою та двома піфосами, один з яких має накреслений по сирій глини знак власності. На розкопці біля фортечної гори відкрито монастирський комплекс із середньовічним храмом та прилеглим могильником, що містив людські рештки. Комплекс містив збережені фрагменти апсид храму, стовпів від аркових конструкцій, вівтарної частини, перегородки між навами та приміщення нартекса. З пам'яток незаконно вилучено поліхромні фрески та церковне начиння, зокрема срібний хрест із Символом Віри грецькою мовою, бронзові та срібні застібки від обкладинок книжок, скляні браслети, фрагменти лампад з емалевим покриттям, керамічний полив'яний посуд із підглазурним розписом, середньовічний нумізматичний матеріал.

2017

У районі морського порту Судака розрито монастирський комплекс із середньовічними храмами та прилеглим могильником. У межах монастиря та храму розрито давні поховання. Крім того, на території відкрито більш ранні архітектурні конструкції, що існували на місці храму. Незаконно вилучено поліхромні фрески та предмети церковного начиння з глини, металу, скла та каменю, керамічний посуд із підглазурним розписом, а також нумізматичний матеріал XIII-XV ст.

2018

У районі морського порту Судака продовжено розривання монастирського комплексу. Біля вівтарної частини основного храму монастирського комплексу відкрито кам'яну конструкцію крипти з рештками мощів невідомого святого(ої) чи мученика(ці). З пам'яток незаконно вилучено артефакти.

2019

У районі морського порту Судака у приміщенні монастирського

В період 2014-2021 рр. фахівці Державного Ермітажу (група під керівництвом наукового співробітника Відділу Сходу Державного Ермітажу Гукіна В.Д.) спільно зі співробітниками створених окупаційною владою «історико-культурного заповідника “Судацька фортеця”» та «Кримського інституту археології Російської академії наук» під виглядом «археологічних досліджень» незаконно провели розкопки на об'єктах культурної спадщини України IV-XVI ст. у місті Судаку і його околицях, зокрема у генуезькій фортеці та портовій частині городища. Під час цих робіт із пам'яток було незаконно вилучено археологічні артефакти.

комплексу було розрито рештки кам'яної конструкції раннього склепу, фрагмент зовнішнього панцира стіни храму, поруч – дренажну систему водовідведення та водозбірну цистерну. З пам'яток незаконно вилучено, зокрема, фаянсові та скляні намистини та гребінь зі слонові кістки. Інші вилучені артефакти презентовані численними фрагментами будівельної черепиці, різноманітним тарним, кухонним і столовим полив'яним посудом, зокрема близького та далекого імпорту, предметами з заліза, бронзи, кістки, скла та каменю.

Незаконні розкопки проведені і в районі Тихої бухти (біля с. Коктебель), під час яких було відкрито руїни 4-х господарських садіб і середньовічного храму з прилеглим могильником, рештки житлових споруд, обгороджений стінами могильник на плато. З пам'яток незаконно вилучено численні фрагменти гончарного посуду XIII-XV ст.

2021

На сайті «музею-заповідника “Судацька фортеця”» з'явилася повідомлення про початок роботи в Судаку т.зв. «віїзної школи археології» як складової частини науково-освітнього соціально орієнтованого проекту «Біля підніжжя Барбакану 2.0» (рос. «У подножжя Барбакана 2.0»), що є переможцем конкурсу російського Фонду президентських грантів. Робота проекту, «науковим керівником» якого є провідний науковий співробітник ІА РАН Олег Шаров, проводиться на базі «музею-заповідника “Судацька фортеця”» в рамках його співпраці зі Спілкою реставраторів Росії. Було зазначено, що участь у проекті беруть 10 осіб з

ХЕРСОНЕС В ОКУПАЦІЇ: ШВИДКЕ ЗНИЩЕННЯ VS ПОВІЛЬНИЙ ЗАХИСТ

НАГОЛОС

Продовження

Російська Федерація, своєю чергою, вважає «Херсонес Таврійський» пам'яткою культурної спадщини, що є державною власністю РФ. Механізм ухвалення рішень щодо такого об'єкта набагато простіший, порівняно з українським. Низка рішень, наприклад, щодо встановлення чи зміни зони охорони Херсонеса, вимоги до містобудівних регламентів у межах територій даних зон затверджуються Міністерством культури РФ з урахуванням висновку, наданого відповідним регіональним органом.

Надія ВАСЬКІВСЬКА,
ГО «Регіональний центр прав людини»

Тобто йдеться про те, що для того, аби, наприклад, змінити розмір зони Херсонеса, яка підлягає охороні, потрібно лише відповідне рішення Міністерства РФ. Про міжнародні запобіжники не йдеться взагалі.

Важливий запобіжник, який є в Україні і відсутній у РФ, – це громадянське суспільство, яке має вплив на ухвалення рішень владою. Інакше кажучи, йдеться про те, що громадськість має реальну можливість впливати на ухвалення рішення. Це підтверджується міжнародними рейтингами. Так, відповідно до рейтингу, проведеного за підтримки USAID, Bureau for Democracy, Conflict and Humanitarian Assistance та Center of Excellence on Democracy, Human Rights and Governance у 2020 році, Україна має кращі показники, ніж РФ.

Тобто в Україні на ухвалення рішень органами влади впливає багато запобіжників: це і багатоступеневе управління Херсонесом, і контроль на міжнародному рівні через Комітет Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, і громадянське суспільство. У Росії все це відсутнє. Як наслідок – руйнування пам'ятки державою-окупантом.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ

Іншою проблемою захисту пам'яток культурної спадщини за російським законодавством є менші санкції за його порушен-

Анонс «благоустрою» зовнішнього вигляду Херсонеса. Фото Юрія Югансона.

Роботи щодо «благоустрою» Херсонеса Таврійського. Фото Юрія Югансона.

ня, ніж за аналогічні дії передбачено українським законодавством.

Загалом за порушення законодавства про охорону культурної спадщини передбачено кримінальну та адміністративну відповідальність. Інші форми відповідальності в Україні та у Росії відрізняються. За українським законодавством також передбачено відшкодування шкоди та чіткий перелік фінансових санкцій для юридичних осіб. За російським – вживається вкрай розмите формулювання: можливість притягнення до «інших видів відповідальності». Як наслідок, уже самі формулювання щодо відповідальності у російському законодавстві є спірними з погляду принципу юридичної визначеності. Це ускладнює розуміння того, яка ж може наставити відповідальність за вчинення протиправного діяння.

Окремі фінансові санкції у ФЗ «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации», так, як це зробив український законодавець у ЗУ «Про охорону культурної спадщини», не передбачені. Окрім того, про додаткове відшкоду-

вання шкоди взагалі не йдеться, є лише «обов'язок відшкодувати вартість відновлювальних робіт». Тобто за російським законодавством правопорушник має сплатити лише за роботи для відновлення пам'ятки. Вже на рівні закону закріплено вужче поняття, що передбачає менший обсяг відшкодування.

Покарання за вчинення кримінального діяння за російським законодавством теж менше, ніж за українським. Щодо покарання за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини національного значення, то частини 3, 4, 5 статті 298 Кримінального кодексу України передбачають покарання до 5 років позбавлення волі, а у разі, якщо такі дії вчинені із метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини, – до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого. Максимальна санкція передбачена, якщо ж знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини національного значення були вчинені службовою особою з використанням служ-

Тобто в Україні на ухвалення рішень органами влади впливає багато запобіжників: це і багатоступеневе управління Херсонесом, і контроль на міжнародному рівні через Комітет Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, і громадянське суспільство. У Росії все це відсутнє. Як наслідок – руйнування пам'яток державою-окупантом.

бового становища. Такі дії караються позбавленням волі до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого.

За Кримінальним кодексом РФ передбачена відповідальність за знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини менша. У разі знищення чи пошкодження особливо цінних об'єктів культурної спадщини РФ максимальне покарання – позбавлення волі на строк до 6 років.

Окрім того, у разі, якщо відбулося порушення умов зберігання чи використання об'єктів культурної спадщини, то передбачене покарання – до 2 років позбавлення волі (ст. 243.1 КК РФ).

Тобто найбільш можливе покарання за українським законодавством за знищення чи пошкодження такої пам'ятки – позбавлення волі до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років, а за російським – позбавлення волі на строк до 6 років.

Доля Херсонеса у майбутньому залежить від дій як України, так і міжнародної спільноти. Важливо, щоб іноземні держави надалі підтримували політику невизнання і не підтримували заяви Росії про те, що Херсонес – це її власність. Міжнародні організації, такі, як ЮНЕСКО, ІКОМОС та відповідні інститути ЄС, також мають брати активну участь в охороні пам'яток для забезпечення більш ефективного її збереження. Крім того, не варто допускати передачу пам'яток Російській православної церкві. Це тільки погіршить її становище. За знищення та пошкодження Херсонеса винних потрібно притягнути до відповідальності. У цьому разі йдеться як про індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, які особисто причетні до руйнування Херсонеса, так і відповідальність Росії як держави. Окрім того, Україні слід і далі продовжувати санкції проти Ермітажу, як органу управління Херсонеса, які Президент України ввів у 2020 році строком на 3 роки.

Матеріал підготовлено групою експертів з моніторингу Регіонального центру прав людини, робочою групою експертної мережі «Кримська платформа – гуманітарна політика»

НАПРИКІНЦІ КРИМУ: ПРО ДЕЯКІ ПРИАЗОВСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КЕРЧЕНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

З ГЛИБИНИ ВІКІВ

Найвищою точкою Керченського півострова (175 м) є гора Хроні, що розташовується за 4-6 км на північний схід від Керчі. Хроні має довгастий хребет із вершиною у східній частині, що знижується у північному напрямку і тягнеться в бік Азовського моря. Біля західного схилу гори розташовано село Глазівка (стара назва – Бакси). Назва гори має давньогрецьке походження, від слова «хронос» – час: саме так називали й бога часу в античній міфології.

Сергій КОНАШЕВИЧ

Біля південного підніжжя Хроні були виявлені руїни античного городища Порфмій, а на самій горі – некрополь періоду Боспорського царства, відомий ще з XIX ст.: наприкінці 1980-х рр. багато його поховань, викарбуваних у скелі, було зруйновано під час спорудження позицій протиповітряної оборони, а в 1990-х рр. некрополь дуже постраждав через дії «чорних копачів». Попри це, дослідникам вдалося провести на горі низку розкопок і зібрати доволі цікавий археологічний матеріал. Зокрема, підтвердили висновки попередніх розкопок щодо грецького обряду поховання датування некрополя (V-I ст. до н.е.), його топографії та загальної площі. Було з'ясовано, що над склепом насипалися кургани діаметром 5-7 м і ставилися надгробки, зокрема людиноподібні. Звичними для некрополя знахідками є веретені подібні флакони, тарілки, чашки, глеки, зброя, монети тощо. Станом на 2019 р. гора перебувала у занедбаному стані, вкрита звалищами.

* * *

Назву Хроні має також мис в Азовському морі на північно-східній околиці Керченського півострова, неподалік від селища Осовини: своє найменування він отримав від виявленого в цій місцевості античного поселення. Назва як мису, так і гори може бути пов'язана з тим, що понад два з половиною тисячоліття тому на мисі, що є морською «кінцівкою» хребта гори, було розташовано спо-

Мис Хроні – Автор: Деревягін Ігор

Гора Хроні.

стережний пункт, на якому пости змінювалися за сонячним годинником, за рівні проміжки часу. Максимальна висота мису – 110 м: на вигляд він являє собою невисоку косу з піднесеним завершенням, яке нагадує вежу чи прикордонний стовп. Ця особливість рельєфу породила легенди про розташовану тут колись велику оборонну конструкцію. Античний поліс у районі мису відкритий, але не розкопаний. З 1972 р. берег Хроні визнаний гідрологічною пам'яткою – прибережним аквальноним комплексом. У травні 2020 р. окупаційна «влада» Криму призначила для цієї території охоронну зону.

* * *

За 5-6 км на північний схід від Керчі й на 4 км на північ від Єнікале розташовується «залізний», або «ковальський», пагорб – Темір-гора, або Темір-Оба, 154 м заввишки. Часом його називають «Пузановою горою» – вочевидь, через рештки хутора Пузанова, виявлені біля західного підніжжя: ймовірно, його поселенці були останніми, хто користувався джерелом приблизно за 400 м на північ від гори. Вона є найвищим па-

горбом у скелястому ланцюзі, що тягнеться напівколом із заходу на схід північною околицею Керченського півострова, обмежуючи зі свого боку Керч і завершуючись біля Азовського моря скелями: ці узвишся є залишками викопного атола, складеного вапняками, відомими як «камінь-дикун». Також неподалік від «Темірки», як звуть її місцеві мешканці, розташовано Баксанське родовище залізної руди, товщина пластів у якому сягає кількох десятків метрів; руди, на які тут натрапляють, містять до 5% марганцю. Однак це не єдине, чим славився «залізний пагорб»: зокрема, завдяки археологічним дослідженням було встановлено, що у II ст. н.е. в цій місцевості функціонувала старовинна лікувальна установа. Ще раніше, у III ст. до н.е. – II ст. н.е., під горою була фортеця.

Однак найбільшою цікавиною Темір-гори є скіфський курган, 8 м заввишки та 25 м у діаметрі, що сягає висоти 80 м над рівнем моря: комплекс із восьми поховань у ньому датується або V-IV, або взагалі VIII ст. до н.е. Біля підніжжя кургану був розташований «вино-

градний сад» Г. Калафаті, дещо нижче – сад Г. Кумича зі стародавньою криницею вишуканої форми. У 1869-1870 рр. курган дослідили Олександр Люценко та Петро Хіцунов: перший очолював Керченський музей старожитностей, другий був відставним надвірним радником. Серед іншого, в кургані були знайдені залишки спалених тіл, золоті прикраси, уламки «грубих статуеток», тавро з грецьким написом і «рельєфним погруддям якоїсь особи», монета з зображенням лука та стріли й написом ПАН. Також у похованні на Темір-горі було виявлено відому мальовану грецьку ойнохою (посудина для молока) з зображенням ланей, що біжать: нині ця посудина, вік якої налічує близько 2700 років, зберігається в російському Ермітажі. Загалом Темір-Оба є не єдиним узвишсям в описаному природному ланцюзі, на яких насипані кургани. На самій горі здавна мешкали люди: підстави стверджувати це давали виявлені кремнієві вироби кам'яного віку та епохи бронзи. За припущеннями, за часів Боспорської держави Темір-гора була осередком царських володінь під час «курортного сезону». Два тисячоліття тому густий ліс відокремлював гору від Азовського моря – та й тепер на її схилах зберігається реліктова рослинність.

* * *

В околицях селища Курортного, розташованого майже за 20 км на північний захід від Керчі та за 3 км на захід від Чокрацького озера, увагу привертають ще дві природні й археологічні пам'ятки з ідентичними назвами – Зелений мис (подібний топонім наявний поблизу Алупки) та Бузкова затока, що дістала свою назву через зарості бузку на схилах.

Розташоване за 8 км на захід від Курортного між двома затоками античне поселення Зелений Мис у різних джерелах датується по-різному: або IV-I ст. до н.е., або I-IV ст. н.е. Подаються й загальні хронологічні межі: II ст. до н.е. – V ст. н.е. Його охоронна зона – 0,5-1,5 га; поруч, у берегових урвищах сусідньої затоки, є гроти. «Цитадель» поселення розташовується на важкодоступному прибережному пагорбі, проте її стіни не збереглися. На південь від неї була нижня частина поселення, відокремлена від цитаделі яром – ймовірно, спеціально поглибленим, із крутими схилами. Вхід на мис був доступ-

Назву Хроні має також мис в Азовському морі на північно-східній околиці Керченського півострова, неподалік від селища Осовини: своє найменування він отримав від виявленого в цій місцевості античного поселення. Назва як мису, так і гори може бути пов'язана з тим, що понад два з половиною тисячоліття тому на мисі, що є морською «кінцівкою» хребта гори, було розташовано спостережний пункт, на якому пости змінювалися за сонячним годинником, за рівні проміжки часу. З 1972 р. берег Хроні визнаний гідрологічною пам'яткою – прибережним аквальноним комплексом. У травні 2020 р. окупаційна «влада» Криму призначила для цієї території охоронну зону.

ним лише вузькою кам'янистою стежкою над береговим урвищем. Про фортифікацію зовнішньої частини цього та інших прибережних «складних» городищ дозволяють частково судити розкопки сусідньої пам'ятки – поселення Полянка. Городище Зелений Мис було виявлено у 1977 р. і досліджено у 1985-1986, 1996-2000 та 2002 рр. Знахідок цієї місцевості дала не надто багато, однак тут було знайдено стародавню винарню.

* * *

Укріплення Бузкова затока за 6 км на захід від Чокрацького озера вціліло погано і є майже недослідженим. Простежується лише невелике узвишся 100-115 м завдовжки, що перегороджує мис із боку степу: можливо, воно приховує руїни муру або є валом, що розплився. Перед ним є і рів, наразі майже цілковито непомітний. Приблизно в центрі поселення, біля урвища, на маленькому пагорбі розташовані рештки солідної квадратної вежі, збудованої з великих квадратів і каміння: її розміри близько 10x10 м, а товщина мурів, орієнтованих за сторонами світу, сягала майже 3 м. Вхід до неї вів із заходу, всередині була стіна-перегородка завтовшки майже 1,5 м. На жаль, вежа збереглася настільки погано, що неможливо зрозуміти, була вона самостійною цитаделлю чи частиною споруди. Так само невизначеним є і її датування – III-VI чи IV-VI ст. н.е. Загалом городище датується III-II ст. до н.е. або II-III ст. н.е.; його охоронна зона стано-

ПОРФМІЙ: СТАРОДАВНЄ МІСТО-«ПЕРЕПРАВА»

АРХЕОЛОГІЯ

Наприкінці VI ст. до н.е. біля поромної переправи, що в давнину пов'язувала Прикубання з Кримом і Північним Причорномор'ям загалом, поблизу південного підніжжя гори Хроні на Керченському півострові виникло давнє місто Боспорського царства, що здобуло грецьку назву Порфмій («переправа») і проіснувало до I ст. до н.е. Пам'ятка археології, що збереглася до наших часів, містить залишки стародавнього міста площею близько 0,65 га.

Сергій КОНАШЕВИЧ

Місто Порфмій дослідники ототожнюють із залишками античного городища, розташованого на піднесеному плато неподалік від узбережжя Керченської протоки, між селищами Жуківка та Опасне на пагорбі близько 400 м завдовжки. Першим стародавнє місто виявив знавець Керченського півострова, громадський інспектор охорони пам'яток В. В. Веселов у 1952 р. Перші розкопки городища були проведені Боспорською археологічною експедицією ЛОИА АН СРСР (нині – ІДМК РАН) під керівництвом В. Ф. Гайдукевича в 1953 році. В подальші роки пам'ятка регулярно досліджувалася силами окремого загону цієї експедиції. До 1985 року розкопками керувала Є. Г. Кастанаян. Протягом наступного періоду археологічного вивчення городища (1986-1990 рр.) основна увага приділялася розкопкам шарів і об'єктів, пов'язаних з раннім періодом існування Порфмію, а також обстеження околиць стародавнього міста. Третій період почався в 2002 р., після понад десятирічної перерви: в цей час почалося дослідження Порфмійського некрополя.

Розкопки показали, що перші оборонні споруди Порфмію були побудовані незабаром після його заснування. Найдавніші будівельні залишки, які належать до 2-ї половини VI – 1-ї третини V ст. до н.е., були виявлені переважно в східній і південно-східній частинах городища на площі понад 400 кв. м. Тут

Античне місто Порфмій

були виявлені сліди архаїчних фортифікаційних споруд, які є не тільки найдавнішими для цієї пам'ятки, але також одними з найбільш ранніх серед відкритих на Боспорі. Східна архаїчна оборонна стіна Порфмію була споруджена в місці, де природна височина має найбільш пологий схил: тут розташовувалась ділянка, найвразливіша до нападу ворога. Південна лінія оборони Порфмію збереглася гірше: у цій частині пам'ятки укріплення йшли вздовж південного кордону плато на крутому схилі.

Наприкінці першого періоду, на межі VI-V ст. до н.е., Порфмій переживає першу катастрофу – на всій площі, де були виявлені архаїчні залишки, помітні сліди пожежі. Горілий шар досягає товщини 3 см, а виявлені тут знахідки сильно обпалені.

Після пожежі і руйнувань кінця VI – межі VI-V ст. до н.е. настає новий етап – у Порфмії з'являються споруди, зведені в техніці, відомій з досліджень інших боспорських пам'яток. До західної, внутрішньої сторони східної оборонної стіни було прибудовано великий житловий наземний комплекс, що складався не менш ніж із 9 невеликих приміщень. Цоколі стін були складені з невеликих каменів вапняку, кладка звичайна, із забуванням глиною та дрібним камінням. Верхні частини стін, очевидно, були сирцевими. Виявлений у приміщеннях матеріал датується в

межах останньої чверті VI – 1-ї третини V ст. до н.е. Ймовірно, з функціонуванням цього комплексу можна пов'язувати невеликий зільник, що виник на східній околиці скельного плато, за межами східної оборонної стіни (приблизно за 5 м на схід від неї). Пожежі й руйнування, що стосуються кінця 1-ї третини V ст. до н.е., зафіксовані у Порфмії, мають аналогії і на інших пам'ятках європейського Боспору, що свідчать про суворі тогочасні реалії.

У 2-й половині III ст. до н.е. виникає нове місто площею близько 0,5 га, що проіснувало до 3-ї чверті I ст. до н.е. Оборонні стіни завширшки 2,5 м були складені нерегулярною кладкою з великих брил вапняку, проміжки між якими були закладені дрібним бутом, а як розчин використовувалася глина; стіни були зведені на бутівому фундаменті. При розчищенні прямокутної вежі було знайдено велику кількість мідних монет пантікапейського карбування, здебільшого дрібних номіналів, що наводить на припущення, що тут відбувалася торгівля між мешканцями міста і навколишніх сільських поселень.

Розкопки міста свідчать про наявність мережі вулиць. Територія міста була розбита на 8 прямокутних кварталів. Три повздовжні вулиці пролягали зі сходу на захід уздовж усього міста, ділячи його на 4 ряди. Під прямим кутом до них при-

Найдавніші будівельні залишки, які належать до 2-ї половини VI – 1-ї третини V ст. до н.е., були виявлені переважно в східній і південно-східній частинах городища на площі понад 400 кв. м. Тут були виявлені сліди архаїчних фортифікаційних споруд, які є не тільки найдавнішими для цієї пам'ятки, але також одними з найбільш ранніх серед відкритих на Боспорі.

лягали три провулки, середній з яких ділив місто навпіл. Східний провулок пролягав уздовж східної оборонної стіни, а західний відділяв житлові квартали від приміщень, прибудованих до західної оборонної стіни.

Під час розкопок житлових будинків було виявлено деякі деталі побуту їхніх мешканців. У кількох приміщеннях було знайдено набір однотипних речей, що стосуються жіночого побуту.

Приблизно в середині I ст. до н.е. місто було покинуто й ніколи більше не відновлювалося. Жодних руйнувань або пожеж того часу на пам'ятці виявлено не було – вочевидь, місто просто покинули його мешканці. Бурхливий період в історії Боспору, що почався після Мітрідатових воєн, спричинив дестабілізацію загальнополітичної ситуації та, ймовірно, переорієнтування багатьох «векторів» у політиці держави.

«ВИШИВАЛА Я УЗОРИ З ТРИВОГОЮ ПОПОЛАМ»

КАРАЇМИ

Саме цей рядок з вірша Павла Тичини згадується, коли дізнаєшся про сторінки історії Караїмського жіночого професійного училища в Євпаторії. Дівчатам із незаможних родин, які там навчалися, було про що тривожитися. Та серед мешканців Євпаторії знайшлися добродії, які зробили все, аби бідні дівчата менше хвилювалися за своє майбутнє.

Олександр ДЗЮБА

Караїмське жіноче професійне училище було відкрито у 1874 р. з ініціативи караїмського гахама Шемуеля бен Моше Панпулова (якого у російськомовних текстах іменують Самуїлом Мойсейовичем Пампуловим) при євпаторійському Товаристві піклування про бідних караїмів.

За деякий час воно стало взірцем для такого типу закладів і для Криму, і для південно-західних губерній.

Ідея була простою – дати путівку в життя дівчатам із незаможних родин, а саме: дати їм освіту обсягом початкового народного училища й навчити ремеслу, яке могло б їх прогодувати в подальшому житті.

На світанку свого існування в училищі навчалось тридцять дівчат, яким викладали рукоділля, російську мову, каліграфію, історію, географію, математику, креслення, малювання, спів і караїмську релігійну традицію. В останній галузі до викладання підходили не менш ґрунтовно, ніж у професійній, адже дівчата, які закінчили курс, могли читати ТаНаХ як мовою оригіналу, так і російською мовою.

Також учениці опанували швацьку справу, вишивання, в'язання, кравецтво, мистецтво виготовлення капелюхів, кулінарну справу, молочарство.

Спочатку для занять використовувалося орендоване приміщення, що розташовувалося, як вважають дослідники, неподалік від комплексу караїмських кенас, потім заклад змінив ще кілька адрес, бо з розширенням контингенту місця постійно бракувало.

Чисельність вихованок поступово зростає, до кінця XIX ст. їх стає більше сотні, а в 1907 р. там уже навчається півтори сотні дівчат, і училищу допомагає не лише Товариство піклування

Сучасний вигляд будівлі Караїмського жіночого професійного училища імені Аарона Гелеловича

Караїмська дівчина у прикрашеному традиційною вишивкою національному одязі

про бідних караїмів, а й міська влада й місцеве земство. Доступ до навчання стає відкритим для представниць усіх релігій та національностей. Завдяки старанням піклувальниці Р. Я. Айваз та піклувальника С. Б. Шишмана найбільш нужденним ученицям безкоштовно надавався одяг та гарячі сніданки.

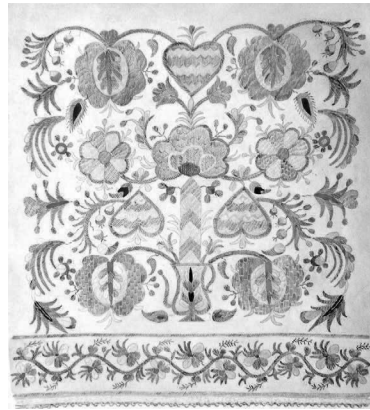
У 1907 р. Товариство піклування про бідних караїмів відкриває нову сторінку в історії училища: тоді було ухвалено план зведення для нього власної будівлі, й задля цього було виділено кошти з основного капіталу товариства. Суттєво допомогла й місцева влада: міська дума й земська управа виділили на цей почин по п'ять тисяч рублів із загальної суми 12 тисяч рублів, що були призначені на будівництво.

Меблі для нової споруди на суму три тисячі рублів були замовлені за кошти благодійника, власника московської тютюно-

вої фабрики «Дукат» Іллі Давидовича Пігіта. Але значно більшу славу йому принесла не участь у будівництві євпаторійської школи для бідних дівчат, а споруда у зовсім іншій точці на мапі: у зведеному ним 1903 року прибутковому будинку на Великій Садовій вулиці в Москві жив письменник Михайло Булгаков, і будинок Пігіта став прообразом будинку з «недоброю квартирою 50», де оселився Воланд з роману «Майстер і Маргарита».

У 1908 р. для закладу зводиться нова, більша будівля за проектом караїмського архітектора Євгена Самійловича Ісаковича, який до того часу вже встиг стати автором нової брами до комплексу караїмських кенас, а за п'ять років стане автором проекту нової будівлі Олександрівського караїмського духовного училища.

Нова споруда розташувалася у районі міста, який тоді активно забудовувався: між вулицями

Караїмська вишивка

Аарон бен Моше Гелелович

Портрет гахама Ш. Панпулова роботи І. Фтіонтретто в Євпаторійському краєзнавчому музеї

Гімназією (радянська назва – вулиця Чернишевського), Олександрівською (Піонерською) і Шакаївською (вул. Белінського). Цей район став своєрідним навчальним містечком: на той час там уже існували чоловіча й жіноча гімназії, зведені на межі XIX-XX ст. Пізніше поблизу буде зведено Олександрівське караїмське духовне училище, а також Пушкінська народна аудиторія, перша міська бібліотека й міський театр, тож там сформувався потужний культурний простір. Усі ці об'єкти змогли з'явитися на мапі Євпаторії завдяки караїмським меценатам.

Охочих навчатися у жіночому училищі було багато, тож збільшився штат викладачів, також зросла й кількість предметів, які там викладали. Для його випускниць шкільна наука не припи-

Нова споруда розташувалася у районі міста, який тоді активно забудовувався: між вулицями Гімназією (радянська назва – вулиця Чернишевського), Олександрівською (Піонерською) і Шакаївською (вул. Белінського). Цей район став своєрідним навчальним містечком: на той час там уже існували чоловіча й жіноча гімназії, зведені на межі XIX-XX ст. Пізніше поблизу буде зведено Олександрівське караїмське духовне училище, а також Пушкінська народна аудиторія, перша міська бібліотека й міський театр, тож там сформувався потужний культурний простір. Усі ці об'єкти змогли з'явитися на мапі Євпаторії завдяки караїмським меценатам.

нялася: вони могли вступити до третього класу гімназії. Багато дівчат не обмежувалися здобуттям середньої освіти. Станом на 1912 р. переважне число євпаторійських панн, які вчилися у вищих навчальних закладах чи вже мали вищу освіту й працювали лікарками, педагогинями, акушерками та фельдшерками, а також більшість тогочасних модисток і швачок початкову освіту здобули саме в цьому училищі – таке спостереження знаходимо у 10-11 числах журналу «Караїмская жизнь».

На цьому розвиток навчального закладу також не зупинився, й училище було значно розширено. Це стало можливим завдяки коштам спадкового почесного громадянина Євпаторії Аарона бен Моше Гелеловича. Він заповів на добродійні справи 90 тисяч рублів зі свого спадку й 50 тисяч з них – саме на відкриття й утримання класів з крою та шиття.

Це був не єдиний випадок, коли багаті караїми заповідали свої кошти на потреби училища та його учениць. Так, на відсотки з капіталу покійної Тотекі Бобович щорічно купувалися швейні машинки для бідних учениць, які показали успіхи в рукоділлі; для цієї мети існував спеціальний капітал А. М. Гелеловича й А. М. Шайтана. У 1909 р. до фонду закладу надійшло три тисячі рублів за заповітом купця Езри Ісаковича Дувана на заснування стипендії його імені. Загалом таких стипендій було засновано дванадцять.

Восени 1912 р. комплекс споруд училища поповнився новобудовою: було освячено будівлю «професійного відділення» іме-

ТВОРЦІ САНАТОРІЮ «ТАЛАССА»

КАРАЇМИ

Згадуючи євпаторійський санаторій «Таласса», не можна не згадати двох видатних людей, чії долі пов'язані з цим закладом.

Архітектором будівлі санаторію «Таласса», заснованого з ініціативи Самійла Ананійовича Бабовича, був Сіма Ісакович Мінаш, одноплемінник Бабовича, караїм родом з Мелітополя. Це була одна з його останніх будівель на Батьківщині.

Олександр ДЗЮБА

Батько архітектора – спадковий почесний громадянин Мелітополя Ісаак Абрамович Мінаш,

мати – Емілія Мойсеївна Танатар. У рідному місті він закінчив реальне училище, а в столиці імперії – інститут цивільних інженерів імені імператора Миколи I; закінчив із золотою медаллю та занесенням його імені золотими літерами на мармуровій дошці в актовій залі. Після закінчення вишу Мінаш залишився в Санкт-Петербурзі, де у нього, здібного архітектора, завжди вистачало замовлень.

Його будівлі прикрашають і столицю імперії, і чимало інших міст. Серед зведених за його проектами будівель – кілька залізничних вокзалів, прибуткові будинки, промислові об'єкти. А от будівля санаторію у караїмській столиці, на жаль, не збереглася. Санаторій «Таласса» – не єдина його будівля, яку він зводив на замовлення своїх одноплемінників-караїмів. Він є автором будівлі тютюнової фабрики Шапшала.

Навесні 1912 р. мало розпочатися зведення нової караїмської кенаси в Феодосії, проект якої належить Мінашу. Але втіленню цього проекту в життя завадила Перша світова війна, а далі події почали розвиватися й у зовсім несприятливому для культового зодчества напрямку.

Біографія Мінаша – книга чи то мандрів, чи то поневірянь, характерна для людей, які народилися в той час і в тій країні. Успішна кар'єра, перервана революцією, далі Стамбул і Париж, і пошуки себе по різних кінцях великого світу. У Парижі, до речі, він був членом тамтешньої караїмської громади, отже, про свою віру й свій народ ніколи не забував.

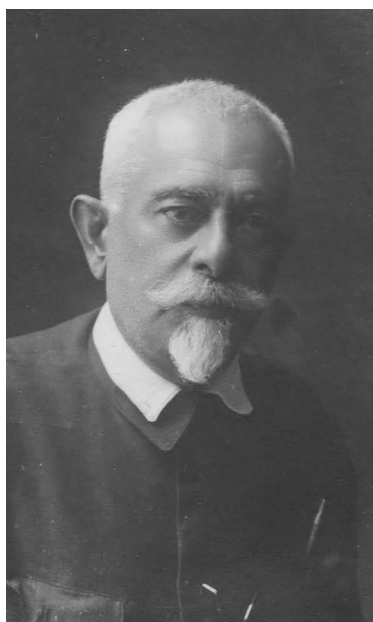
Зі столиці Франції архітектор Мінаш подався до нової тоді на мапі світу країни – Чехословаччини, де намагалася облаштуватися його родина. Там жили і

Санаторій «Таласса»

Архітектор Сіма Мінаш

Самійло Йосипович Черкес

його донька Жєня, і брат Авраам. Дружина архітектора, Фані Мінаш, у дівочтві Кефелі, була готова їхати за чоловіком хоч на край світу. І завжди їхала, зокрема й у найвіддаленіші й незнані краї.

Сіма Мінаш захоплювався живописом, писав олією. Любов до мистецтва успадкувала його донька Жєня Мінаш, яка стала відомою художницею.

Ще Сіма Мінаш був дослідником і винахідником, зокрема, винайшов будівельний матеріал мураліт, що заміняє цеглу. Цей матеріал використовується для зведення переносних споруд. Він є автором чималої кількості наукових публікацій у професійно-

А от будівля санаторію у караїмській столиці, на жаль, не збереглася. Санаторій «Таласса» – не єдина будівля, яку Сіма Мінаш зводив на замовлення своїх одноплемінників-караїмів. Він є автором будівлі тютюнової фабрики Шапшала.

пив у боротьбу з епідемією тифу й голодом.

З 1908 р. й до 1914 р. він щоліта приїздив до рідного Криму, де працював у створеній ним приватній лікарні на дачі спадкоємців Юрової. Там до послуг пацієнтів були сонячні, повітряні, морські, прісні, ропні, вуглекислі ванни, а також гімнастика, масаж та інші фізичні методи лікування – так описано профіль закладу у статуті лікарні, затвердженому таврійським віце-губернатором 20 травня 1911 р.

У 1910 р. разом з двома колегами – В. Є. Перчихінін і Л. Л. Лютровником – Черкес відкрив дитячий лікувально-профілактичний пляж «Solarium». А у 1914 р. він заснував дитячий санаторій.

Того ж року вибухнула Перша світова війна, і Самійло Черкес йде на військову службу; стає молодшим лікарем паркового дивізіону у туркестанському корпусі на турецькому фронті, з кінця 1915 р. – старшим ординатором шпиталю в сибірському місті Іркутську, а у 1917 р. повертається до Євпаторії, стає ординатором військово-курортної станції. Далі доля привела його до санаторію «Таласса». Окрім цього санаторію, він був і головним лікарем санаторію імені Крупської, головлікарем і директором Центральної курортної поліклініки.

Своєю славою дитячого курорту Євпаторія не в останню чергу завдячує лікарю Самійлу Черкесу. Статус всесоюзної дитячої оздоровниці місто отримало у 1936 р. А п'ять років по тому лікар пішов з життя.

Його заслуги містяться пам'ятають і у XXI столітті. У 2003 р. Самійло Йосипович був посмертно нагороджений медаллю «За заслуги перед Євпаторією», а 2013 р. вшанований премією імені Семена Езровича Дувана (що названа на честь караїма-мера Євпаторії) за розвиток Євпаторії як дитячого курорту.

Долі творців і лікарів санаторію «Таласса» склалися, як бачимо, дуже по-різному, та всі вони чимало встигли зробити для людей і свого сонячного краю.

Фото надані автором

ні А. М. Гелеловича, споруджену тим же архітектором Євгеном Ісаковичем. Це була двоповерхова споруда в стилі модерн з місцевого каменю ракушняка, з високим потинькованим цоколем, головний вхід до якої був у східному фасаді й виходив на Шакаївську вулицю.

Цікава деталь: дах будівлі був огорожений кам'яним потинькованим парапетом. Зробити мааке – огорожу на даху будівлі, аби з нього ніхто не впав і не розбився, – заповідь Тори (Деварим/Второзаконня, 22:8).

Що то було за «професійне відділення»?

Там протягом року навчали білошвацькій майстерності й краєвцькій справі протягом наступних двох років.

З побудовою нового корпусу навчальний заклад став складатися з двох будівель, розташованих на розі вулиць Олександрівської (радянська назва – вул. Піонерська) й Шакаївської (Белінського), і йому було присвоєне ім'я Аарона Гелеловича.

Аарон бен Моше Гелелович був солепромисловцем, мільйонером і найбагатшою людиною серед караїмів Євпаторії, членом караїмської національної ради при гахамі Шемуелі Панпулові. Всіх дітей з родин незаможних караїмів він забезпечував підручниками, а для всіх незаможних євпаторійців, незважаючи на їхню національну приналежність, постачав хліб, борошно, паливо, картоплю, яку для цієї мети замовляв залізничними вагонами, а також чай і цукор у свята та важкі часи – про це свідчить історик та газзан Борис Саадійович Єльяшевич, який був сучасником тих подій.

Ми вже згадали про те, на що пішли 50 тисяч рублів із заповіту Гелеловича. Згадаймо й про те, куди були призначені інші 40 тисяч. 15 з них були заповідані на створення фонду допомоги для всіх учнів з незаможних родин, які навчалися в місцевих школах; 20 тисяч – до фонду євпаторійської кенаси, причому 20% прибутку з них мали відраховуватися на утримання газзана; дві тисячі жертвувалися одеській кенасі, й по тисячі – до кенас Феодосії, Сімферополя й Єрусалима.

Син Аарона, Ісаак Гелелович, також успадкував сімейну звичку до благодійності. Його доля склалася трагічно: він був убитий у 1918 р. під час червоного терору в Євпаторії. Хай буде благословенна пам'ять засновників та меценатів Караїмського жіночого професійного училища: вони дали сучасникам і нащадкам гарний приклад допомоги людям, приклад виконання однієї з найважливіших біблійних заповідей – любові до ближнього.

Фото надані автором

ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН КРИМУ В 1920 РОЦІ

ЯК ЦЕ БУЛО...

У квітні 1920 р. почалася радянсько-польська війна. Можливості воювати на два фронти у Червоної армії не було, а тому було ухвалено рішення про припинення наступу на Крим. Це дало уряду Врангеля змогу зміцнити свою владу.

Тетяна БИКОВА,
к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України

З початку перебування на посаді верховного правителя Врангель зайнявся створенням законодавчого органу влади. Під його керівництвом виникла Рада начальників управління при Головнокомандувачеві Збройних сил Півдня Росії. 9 квітня П. Врангель оголосив склад новоствореного уряду Півдня Росії. Головою уряду та помічником П. Врангеля став О. Кривошеїн, начальником управління закордонних справ – П. Струве, начальником управління юстиції – М. Таганцев, начальником військового управління – генерал-лейтенант В. Вязьмітінов, начальником морського управління – адмірал М. Саблін, начальником управління торгівлі і промисловості – В. Налбандов, міністром-начальником управління фінансів – М. Бернадський, начальником управління внутрішніх справ – С. Тверський, начальником управління землеустрою – Г. Глинка. Державним контролером було призначено Н. Савича¹.

Першим заходом уряду Врангеля був наказ про видачу робітникам Севастополя з інтендантських складів продовольства. Було збільшено оклад чиновників.

20 травня, перед початком наступу в Північній Таврії, П. Врангель видав відозву, в якій зазначалося, що російська армія йде звільняти рідну землю від «червоної нечисті». Водночас барон обіцяв повністю пробачити всіх, хто «заблукав», якщо вони повернуться до Білого руху².

25 травня з'явився наказ про порядок повернення землі власникам. В ньому зазначалося, що землю має володіти «на заса-

Голова уряду Півдня Росії Олександр Кривошеїн, генерал-лейтенант Петро Врангель і начальник його штабу Павло Шатілов. Крим, Севастополь, 1920 рік

дах міцно закріпленої приватної власності якомога більша кількість осіб, які можуть вкладати в неї свою працю». Посередником між великими землеволодіннями та новими власниками мала бути держава³. Передбачався викуп у землевласників землі державою, після чого вона мала передаватися у власність селянам. Маєтки, площа яких дорівнювала 400-600 дес., викупу не підлягали. Ціна десятини землі встановлювалася у розмірі п'ятикратної вартості середньорічного врожаю з десятини. Для викупу надавалася розстрочка на 25 років⁴. Однак «Закон про землю» залишився майже нікому не відомим на всій території Криму. Його текст було надруковано у невеликій кількості примірників⁵.

Розв'язання земельного питання у світлі подій, що розвивалися, було б дуже важливим. Але цей закон був пристосований до умов мирного часу, а не громадянської війни. Учасник його розробки В. Оболенський писав: «Я глибоко переконаний і зараз,

що коли б земельний закон, хоча б у тому вигляді, в якому він був виданий генералом Врангелем 25 травня 1920 р., був виданий генералом Денікіним 25 травня 1918 р. – підсумки громадянської війни були б зовсім іншими»⁶.

Втілення в життя цього закону зустріло багато перешкод. Не в останню чергу через побоювання селян вкладати працю в землю, яку невдовзі знову відберуть. Адже, за словами М. Бунегіна, вони казали:

«Все одно – прийдуть більшовики і все відберуть»⁷. С. Бабахан зазначав, що «червоно-зелені» партизани розповсюджували серед селян листівки, в яких залякували тих, хто бажав купити собі землю: «Наприкінці (листівки, – авт.) був наказ, щоб жодна людина не наважувалася йти на вибори до земств і не насмілювалася через врангелівські посередницькі комісії купувати землю; що ті, хто зараз за врангелівські папірці куплять землю, будуть занесені у спеціальний список і після приходу радянської влади у них заберуть як куплену землю, так і власну»⁸.

Господарський стан півострова був важким. Тимчасове «володарювання» різних урядів, які змінювали одне одного і не турбувалися про розбудову економіки, призводило до тотального вивозу всього, що тільки можна було вивезти. Такий стан зберігався й після приходу до влади Врангеля. За даними митниць, за перше півріччя 1920 р. через Євпаторійський порт було вивезено 20 тис. пудів ячменю, 50 тис. пудів солі, майже 3 тис. пудів вовни⁹.

Брак продуктів невдовзі призвів до нового спалаху епідемії холери, тифу, цинги та ін. Паперові гроші швидко знецінювалися. 3 лютого до жовтня 1920 р. було випущено нових грошей на суму майже 157,5 млрд руб., а з 15 жовтня до 15 листопада ще додатково на суму в 115 млрд руб.¹⁰ Згідно з підрахунками, зробленими профспілкою Криму, життєвий мінімум у квітні 1920 р. дорівнював 61 072 руб., а в жовтні – вже 534 725 руб.¹².

Таким чином, становище на півострові протягом 1920 року різко погіршувалося. Особливу небезпеку становив той факт, що

Господарський стан півострова був важким. Тимчасове «володарювання» різних урядів, які змінювали одне одного і не турбувалися про розбудову економіки, призводило до тотального вивозу всього, що тільки можна було вивезти. Такий стан зберігався й після приходу до влади Врангеля. За даними митниць, за перше півріччя 1920 р. через Євпаторійський порт було вивезено 20 тис. пудів ячменю, 50 тис. пудів солі, майже 3 тис. пудів вовни.

погіршувалося воно у багатьох напрямках одночасно: як у економічному, так й у політичному та національному...

- 1 Состав правительств Крыма периода гражданской войны // Известия Крымского республиканского краеведческого музея (Симферополь). – 1995. – № 11. – С. 15; Валентинов А.А. Крымская эпопея // Деникин – Юденич – Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / Сост. С.А. Алексеев. – М., 1991. – С. 361; Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. 2. – Симферополь, 1957. – С. 227.
- 2 Валентинов А.А. Крымская эпопея // Деникин – Юденич – Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / Сост. С.А. Алексеев. – М., 1991. – С. 357.
- 3 Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. – В 2-х томах. – Т. 2. Май 1918 г. – Ноябрь 1920 г. – Симферополь, 1961. – С. 247-248.
- 4 Надинский П.Н. Вказана праця. – Ч. 2. – С. 228.
- 5 Валентинов А.А. Крымская эпопея. – С. 363.
- 6 Оболенский В. Крым при Врангеле // Деникин – Юденич – Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / Сост. С.А. Алексеев. – М., 1991. – С. 389-390.
- 7 Бунегин М.Ф. Революция и Гражданская война в Крыму (1917-1920 гг.). – Симферополь, 1927. – С. 296.
- 8 Бабахан Н. Крымская повстанческая (зеленая) армия // Революция в Крыму. – 1924. – № 2 (4). – С. 7.
- 9 Надинский П.Н. Вказана праця. – Ч. 2. – С. 229.
- 10 Там само. – С. 230.
- 11 Бунегин М.Ф. Вказана праця. – С. 302.
- 12 Надинский П.Н. Вказана праця. – Ч. 2. – С. 230.

Швидке знецінювання грошей спричинило зростання цін на продовольчі товари¹¹.

Продукти	1920 р. (у руб.)				
	Квітень	Травень	Червень	Вересень	Жовтень
Хліб, 1 фунт	35	108	125	200	500
М'ясо, 1 фунт	350	750	900	1400	1800
Масло, 1 фунт	1550	3750	2650	6250	800
Мило, 1 фунт	600	1800	2250	3600	5500
Цукор, 1 фунт	1000	1200	1700	3000	9000
Молоко, 1 кварта	200	300	350	1000	2500
Яйця, 1 дес.	575	-	1100	2200	10000
Дрова, 1 пуд.	200	450	700	2225	3945

У НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ «КРИМСЬКОЇ СВІТЛИЦІ»

ХОРВАТСЬКИЙ ДОСВІД: ПОВЕРНЕННЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ І ВСТУП ДО НАТО ТА ЄС

Багато в чому історичні долі України та Хорватії, як і долі наших двох народів, схожі. Свого часу хорвати, як і наші предки, втратили свою державність, а от 1991 року її відродили. Й одразу потрапили у лещата зовнішньої агресії та внутрішньої сецесії, що супроводжувалася тимчасовою втратою 27% власної території. Їм довелося з нуля створювати власні збройні сили та забезпечувати відповідне їх оснащення в умовах міжнародного ембарго на постачання зброї. Як результат, тимчасова втрата території змінилася процесом її поступового повернення спочатку збройним шляхом. А от частину територій було деокуповано мирним шляхом: дипломатично-політичними переговорами та підписанням Ердутської угоди, яка багато в чому нагадує Мінську. Детальніше про хорватський досвід, що може стати у пригоді для України, читайте у наступному номері.

ГАЗЕТА «КРИМСЬКА СВІТЛИЦЯ»

Всеукраїнська літературно-художня і публіцистична газета Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 23715-13555Р від 06.02.2019 р.
Засновники
Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка
Громадська організація «Кримський центр ділового та культурного співробітництва «Український дім»

Видавець
ТОВ «Видавничий дім «Українська культура»
Юридична адреса
Видавця:
03040, м. Київ,
вул. Васильківська, 1
Головний редактор
Андрій ШЕКУН
Дизайн та верстка
В'ячеслав ЮРЧЕНКО

Надруковано:
ФОП Хісамдінов А. Ю.
Редакція не завжди поділяє думки авторів публікацій, відповідальність за достовірність фактів несуть автори. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Редакція залишає за собою право скорочувати публікації і виправляти мову. Зміст газети поширюється на умовах ліцензії CC BY 3.0, якщо відсутні інші вказівки.

Передплата на газету
Передплата на 2022 р.:
на 6 місяців – 224,64 грн;
на рік – 449,28 грн.

У передплатній ціні враховано вартість доставки до вашої поштової скриньки і вартість оформлення абонементу.

Передплатний індекс
90269
Наклад 1000 прим.
Ціна договірна

